

De zogenaamde albe van Bernulphus, een onderdeel van een keizerlijk ornaat.
(Johann-Christian Klamt en Kees Veelenturf (red), *Representatie, Kunsthistorische bijdragen over vorst, staatsmacht en beeldende kunst, opgedragen aan Robert W. Scheller*. Nijmegen 2004, pp. 111-124)

Henri L.M. Defoer

Keizersalbe, Sicilië, midden 12de eeuw, Utrecht Museum Catharijneconvent. Inv.nr. OKM t00091

De albe van Bernulphus is vervaardigd uit wit linnen en versierd met banden goudbrokaat van verschillende breedte. De hoogte van de albe is 1,80 m en de breedte bij uitgestrekte armen 1,73 m. De omtrek van de zoom is 3,10 m. De voor- en achterzijde van de albe bestaan uit twee banen linnen met een breedte van 90 cm. Vanaf het middel tot aan de onderzijde is aan de zijkanten een tussenbaan ingezet, die door smokwerk aan de bovenkant een schuin toelopende vorm heeft gekregen. De mouwen beginnen even boven het middel en lopen naar

boven schuin toe. Zij zijn van iets grover linnen dan de rest van de albe, wat wellicht op een restauratie wijst. Langs de hele onderzijde van de albe zijn vier goudbrokaten banden aangebracht met een totale breedte van 38 cm. De omlijsting van de halsopening wordt gevormd door een korte horizontale band, van waaruit vier banden verticaal naar boven lopen. Zij vormen een rechthoekige versiering van 38 x 37 cm. Ook de manchetten worden omzoomd door brokaten banden, 9 cm breed, en vanuit de manchetten loopt een smalle brokaten band over de schouder naar de halsopening. Voorts zien we brokaten banden rondom de armsgaten en iets smallere aan de onderzijden van de armen. Vanuit het punt waar deze banden samenkomen, loopt aan voor en achterzijde telkens een smalle band naar beneden die de naad maskeert waarmee de linnen zijstukken aan het middengedeelte zijn bevestigd. Alle banden zijn versierd met ingeweven, veelkleurige, gestileerde plant- en diermotieven. Zij zijn boven elkaar en niet naast elkaar aangebracht. Dit wijst erop, dat ze niet met het oog op hun toekomstige plaats in de versiering van de albe zijn geconcipieerd. De maker van dit gewaad heeft kennelijk gebruik gemaakt van banden die reeds voorhanden waren. Niet de motieven waren relevant, maar de kostbaarheid van het goudbrokaat. Aan de rechter mouw is bij een reparatie een afwijkend stukje goudbrokaat ingezet. Dit is ook het geval bij de zoom, maar dit stukje is minder afwijkend van de oorspronkelijke banden. Aan de bovenzijde is de albe gerepareerd met een lapje linnen van hetzelfde materiaal als de mouwen.

De geschiedenis van de albe

Wij weten vrij nauwkeurig wat er met de albe sinds het midden van de 15de eeuw is gebeurd, maar over de tijd daarvoor zijn we minder goed ingelicht. In de middeleeuwen bevond hij zich in de Janskerk, zoals blijkt uit de inventarissen van 1466 en 1501. In die uit 1466 lezen we: “*item een costelike alve met hueren toebehoeren van biscop Bernoldus*” en in de inventaris van 1501 “*item adhuc una alba bene preciosa cum amicta, stola en manipulo, qui fuit Bernoldi*”.¹ Tot 1581 zou de albe in de Janskerk blijven. Een jaar daarvoor was in de noordelijke gewesten, die in 1579 de Unie van Utrecht hadden ondertekend, de uitoefening van het katholicisme verboden. Deze religieuze omwenteling, de alteratie genoemd, had onder meer tot gevolg dat de kerkgebouwen niet langer gebruikt mochten worden voor de katholieke eredienst en grotendeels aan de beoefenaren van de nieuwe, gereformeerde religie ter beschikking werden gesteld. Dit gold niet alleen de parochiekerken en de kloosterkerken maar voor de kerken, die eigendom waren van de kapittels. Deze kapittels waren zeer vermogend en hadden veel grondbezit op het platteland van Holland en Utrecht. De revenuen ervan kwamen voor een deel middels prebenden te goede aan de kanunniken van het kapittel. Dezen waren doorgaans van adellijke afkomst en hadden een grote politieke invloed. Bij de alteratie werden ze niet afgezet en behielden zij hun inkomsten. Wel moesten zij hun kerkgebouwen afstaan en de openlijke uitoefening van de katholieke eredienst was hun uiteraard niet meer toegestaan. Ook moest, wanneer een kanunnik stierf, in zijn plaats iemand benoemd worden die de gereformeerde godsdienst was toegedaan, zodat de kapittels na een paar generaties geheel protestants zouden zijn. Uit de kapittelkerken werden de altaren, beelden en andere zaken, waarvoor in de nieuwe situatie geen functie meer was, verwijderd, wat vaak vernietiging betekende. Uiteraard dreigden hierbij ook de vele relieken, voor de gereformeerden het toppunt van bijgeloof, verloren te gaan. De katholieke gebleven kanunniken probeerden zoveel mogelijk te redden en brachten relieken en andere roerende religieuze zaken in hun eigen huizen in veiligheid. De relieken bevonden zich doorgaans in kostbare houders, die juridisch eigendom waren van het kapittel. Overleed een katholieke kanunnik dan moesten zijn erfgenamen de waardevolle zaken aan het kapittel teruggegeven. Voordat zij dit deden haalden ze de relieken uit hun houders en hielden ze achter, want

1 Brom 1900, 273, 279. De benaming “Bernulphus” is van latere datum. “Bernold” of “Bernoldus” is de middeleeuwse vorm.

hiervoor had het protestants geworden kapittel geen belangstelling. Hertzelfde gold voor de liturgische gewaden, die in de nieuwe eredienst geen functie konden hebben. Zij konden echter wel dienst doen tijdens de diensten in de roomse huis- en schuilkerken. Op deze wijze zijn een aantal van deze paramenten tot op heden bewaard gebleven.²

Ook de albe van Bernulphus is zo aan de ondergang ontkomen. In 1581 verdeelden de katholieke kanunniken van St. Jan de ornamenten van de kerk onder elkaar. Aan een zekere Arnoldus van Esch werden een aantal relieken in bewaring gegeven, waaronder de zogenaamde albe van de H. Bernulphus. Deze zou volgens de traditie hebben toebehoord aan bisschop Bernold (1027-1054), die verantwoordelijk was geweest voor de bouw van de Janskerk, de Pieterskerk en de Paulusabdij. Na het overlijden van Arnold van Esch in 1615 kwam de albe in bezit van zijn neef Theodorus van Esch, die eveneens kanunnik van de Janskerk was. Hij liet de albe en de andere ornamenten, die hij ontvangen had en in twee kisten waren geborgen, overbrengen naar Kasbergen, het landgoed van zijn zuster in Lexmond. Vandaar werden ze na zeven jaar overgedragen aan Ger van der Steen. Na diens dood in 1680 kwamen zij onder de hoede van Petrus Codde.³ Deze vertegenwoordigde binnen de republiek het hoogste katholieke kerkelijke gezag en fungeerde min of meer als aartsbisschop van Utrecht. Juist aan het eind van de 17de eeuw was over de status van de apostolisch vicaris onenigheid ontstaan. De pauselijke curie in Rome en met hem de jezuïeten en andere ordegeestelijken zagen ons land als een missiegebied, dat regelrecht vanuit Rome bestuurd werd. Binnen de republiek beschouwden vele katholieken Noord Nederland als een echte kerkprovincie, die bestuurd werd door een apostolisch vicaris, die alleen in naam geen aartsbisschop van Utrecht was. Toen de aanhangers van deze laatste opvatting daarenboven beschuldigd werden van Jansenistische sympathieën, leidde dat in het begin van de 18de eeuw tot een schisma en tot het ontstaan van de Rooms-Katholieke Kerk van de Oud-Bisschoppelijke Clerezij, waaruit in de 19de eeuw de Oud-Katholieke-Kerk zou voortkomen. Als kathedraal van de afgescheidenen diende tot in de 20ste eeuw de voormalige schuilkerk van St. Gertrudis in de Utrechtse Mariahoek, een complex van gebouwen, die als kerkelijk centrum fungeerde. Hier werd ook gedurende twee en een halve eeuw de albe zorgvuldig bewaard en als reliek van de H. Bernulphus in ere gehouden. In 1928 werd het Oud-Katholiek Museum opgericht, dat werd ondergebracht in de oude Gertrudiskerk, die leeg was komen te staan, omdat er een nieuwe kathedraal gebouwd was aan het Willemsplantsoen. Ook de Albe van Bernulphus kwam samen met aantal andere relieken in dit museum terecht. Dat de oud-katholieken relieken in een museum onderbrachten en niet in hun kerkschat bewaarden, hield o.m. verband met het feit dat zij minder aan reliekverering hechtten dan de roomsen, bij wie juist sinds de romantiek de reliekencultus een revival had beleefd.⁴ Het oude schuilkerkgebouw, waar de albe in een vitrine was te bezichtigen, was echter allesbehalve een goede omgeving voor dit soort middeleeuwse stukken. Vooral toen na de 2de Wereldoorlog het gebouw steeds bouwvalliger en vochtiger werd. Aan deze situatie kwam een eind toen er in 1967 een samenwerkingsovereenkomst werd gesloten met het Aartsbisschoppelijk Museum en vervolgens in 1976 de beide musea samen met nog een aantal andere kerkelijke verzamelingen zouden worden opgenomen in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent.

Priesteralbe of keizeralbe

De eerste publicatie over de Bernulphusalbe dateert uit 1877 en is van de hand van Mgr. G. van Heukelum, de stichter van het Aartsbisschoppelijk Museum. Zijn artikel in het Gildeboek gaat vergezeld van een gelithografeerde pentekening, waarop de ingeweven motieven van het

2 Zie voor de geschiedenis van de relieken tijdens de alteratie o.m. Catalogus Utrecht 1972, p. 57; Staal 2000, 177 e.v. .

3 Dodt van Flensburg, 161, 199-201; Van Heukelum 1877, 1-12.

4 Zie Staal 2000, 192 e.v..

goudbrokaat duidelijk zijn weergegeven. Hij geeft een goede beschrijving, gaat uitvoerig in op de lotgevallen van de albe na de alteratie en plaatst het gewaad in zijn cultuurhistorische context.⁵ Van Heukelum zag reeds een duidelijke verwantschap met Siciliaanse weefsels van goudbrokaat, zoals de uit het eind van de 12de of het begin van de 13de eeuw daterende gordel voor het rijkszwaard in de schatkamer te Wenen, die gepubliceerd was door F. Bock, de grote textieldeskundige van zijn tijd.⁶ Omdat Van Heukelum nog geloofde dat de albe toebehoord had aan bisschop Bernold, dateerde hij hem ondanks de overeenkomsten met de motieven op genoemde gordel in de eerste helft van de 11de eeuw. Ook in latere publicaties werd gewezen op de verwantschap met Siciliaans goudbrokaat en met andere 12de eeuwse textilia.⁷ Als meest verwante stukken gelden de goudbrokaten versieringen van de bovengenoemde gordel en de schoenen in de schatkamer van Wenen (eind 12de, begin 13de eeuw), de mijter in de kathedraal van Brixen (1140-1164), het kazuifel uit de Pietersabdij van Salzburg, thans in Boston (1167-1188) en de mijter van de H. Amadeus te Lausanne, (+ 1159).⁸ Hierdoor werd het hoe langer hoe meer duidelijk, dat ook de albe uit die tijd moest dateren en dus niets met bisschop Bernold te maken had.⁹

In 1972 organiseerde het Aartsbisschoppelijk Museum een expositie onder de titel *Van Willibrord tot Wereldraad*, waarop de kerkgeschiedenis van Utrecht werd getoond. Als conservator bij dit museum had ik de taak om voor de catalogus de middeleeuwse voorwerpen, waaronder de albe te beschrijven. Het viel mij toen op dat de versiering van de albe atypisch was. Er zijn weinig middeleeuwse albes bewaard. Sommige behoren tot het type van de onversierde *alba plana* andere, de *alba clara*, zijn voorzien van parures, opgebrachte versierde stroken. De oudste bewaarde priesteralbe is de albe van Thomas van Canterbury in Sens, die in werkelijkheid heeft toebehoord aan Thomas van Cantilupe, de in 1282 overleden bisschop van Hereford. De versiering bestaat uit rechthoekige parures, die onder aan de albe aan voor- en achterkant zijn aangebracht en uit versierde manchetten. Een zelfde soort decoratie vinden we bij de albes in de S. Chiara te Assisi, in de Mariakerk te Dantzig en in het Schnütgen-Museum in Keulen, de grafalbe van aartsbisschop Rodrigo Ximenez de Rada, en bij de twee van de albes in Castel S. Elia, alle daterend uit de 13de en 14de eeuw.¹⁰ Ook op talloze miniaturen en paneelschilderijen met afbeeldingen van priesters in misgewaden ziet men albes die op een gelijksoortige wijze zijn versierd. De albe van Bernulphus is, zoals we boven hebben beschreven, niet slechts voorzien van versierde manchetten, maar aan de hele onderzijde loopt een brede band van goudbrokaat. Voorts zien we een met goudbrokaat versierde halsopening, banden langs de boven en onderzijde van de mouwen, langs de armsgaten en telkens twee smalle verticale banden aan voor- en achterzijde, alle van goudbrokaat. Er bestaat nog slechts één albe die op enigszins gelijke wijze is versierd en dat is de keizerlijke albe in de schatkamer van Wenen. Deze behoort tot het ornaat dat eeuwenlang door de keizers van het Heilige Roomse Rijk werd gedragen bij hun kroning.¹¹ Alleen de rijke versiering dateert nog uit de 12de eeuw, de stof van de albe zelf is in 1520 ter gelegenheid van

5 Van Heukelum 1877, 1-12.

6 Bock 1864, pl. 10, fig. 13.

7 Braun 1907, 73; Von Falke 1913 122; Townsend 1935, 16; Catalogus Utrecht 1972, nr. 29; Flury-Lemberg 1988, 32, 191, 475, cat. nr. 33.

8 Schramm-Mütherich, dl. I, nrs. 182b, 199; Braun 1907, 466; Townsend 1935, 5 e.v.; Flury-Lemberg 1988, cat.nr. 38.

9 Ondanks de overeenkomsten van de decoratie van de albe van Bernulphus met Siciliaans goudbrokaat uit de 2de helft van de 12de en het begin van de 13de eeuw, houdt Flury-Lemberg in haar beschrijving van de albe vast aan de overlevering dat hij van bisschop Bernold is geweest en uit de 11de eeuw stamt. In het catalogusgedeelte dateert zij de albe echter wel in de 12de eeuw. Flury-Lemberg 1988, 191, 475.

10 Zie voor de albes in Sens, Castel S. Elia, Assisi en Dantzig: Braun 1907, 73 e.v.; voor de albe in Assisi: Tea 1954; voor de albe in het Schnütgen-Museum: Keulen 1968, nr 70, Catalogus Stuttgart 1977, cat.nr. 800 en Catalogus Keulen 1985, cat. nr. C 23; voor de grafalbe van Ximenez de Roda: Catalogus Aken 2000, cat. nr. 17.

11 Deër 1952, 131; Filitz 1954, 58-59; Schramm/Mütherich, dl. 1, 183.

de kroning van Karel V, of wellicht zelfs later, vervangen. De brede zoom is rijk met gouddraad geborduurd en aan de boven- en onderkant van een dubbele rij parels voorzien. Hij draagt twee inschriften, één in het Latijn en één in het Arabisch, waarin staat dat de albe in het jaar 1181 voor koning Willem II van Sicilië is gemaakt. De manchetten, armversieringen en de omlijsting van de halsopening bestaan uit rode zijde, fraai versierd met borduursel in gouddraad en rijkelijk met parels bezet. Behalve deze nog bestaande albe in Wenen is er ook een albe gedocumenteerd, waarvan we uit de beschrijving kunnen opmaken, dat het een keizersalbe betreft. Keizerin Agnes, echtgenote van Hendrik III (1039-1056) heeft aan het klooster Monte Cassino een aantal gewaden geschonken, waaronder een “*albam a scapulis et capite, ac manibus friso decenter ornatam, a pedibus vero frisea nichilominus lista, mensuram ferme cubiti in latitudine habens circumdatam*”.¹² De keizerlijke herkomst van het gewaad alsook de versiering met gouden banden aan de halsopening, de manchetten en de onderzijde laten er weinig twijfel over bestaan, dat Agnes een keizersalbe aan het klooster heeft geschonken. Die kon men daar dan samen met de andere geschonken gewaden in de eredienst gebruiken. Aan de keizers stonden niet alleen de officiële insignia ter beschikking, zij bezaten ook privé ornaatonderdelen, die zij konden gebruiken en ook eventueel konden schenken. P.E. Schramm heeft dit soort geschenken uitgebreid gedocumenteerd en daarmee duidelijk aangetoond, dat het niet ongebruikelijk was, dat heersers kloosters of belangrijke kerken begiftigden met insignia. Soms betrof het koningskronen, die dan doorgaans door de ontvangende kerk boven het altaar werden gehangen of op een kostbare reliekbuste werden gemonteerd.¹³ Wanneer de koning of keizer een bezoek bracht aan een kerk, die in het bezit was van zo'n geschonken koningskroon, dan kon hij deze eventueel gebruiken tijdens plechtigheden, waaraan hij gekleed in zijn ornaat en met de kroon op het hoofd deelnam. De officiële kroning in Aken of in Rome waren namelijk niet de enige momenten waarop een heerser in vol ornaat optrad, er waren ook andere gelegenheden, zoals tijdens de plechtigheden op Kerstmis, Pasen of Pinksteren, waarop hij zich gekroond en gekleed als heerser aan het kerkvolk toonde.

Om hun rijk te besturen waren de Ottoonse, Salische en Staufische heersers gedwongen om van palts naar palts te trekken. Voor de feestdagen koos de heerser bij voorkeur een palts met een belangrijke kerk, waar hij dan tijdens de plechtigheden door een hoge geestelijke opnieuw werd gekroond. De insignia lagen vóór de plechtigheid gereed op het altaar naast het evangelieboek. De kroning zelf vond plaats in een nevenruimte, waarna de gekroonde heerser in processie de kerk betrad.¹⁴ Bij een dergelijke kroning, *coronamentum* genoemd ter onderscheiding van de eigenlijke *coronatio*, kon de heerser gebruik maken van eventueel in de kerk voorhanden zijnde insignia, die door hem of een van zijn voorgangers ooit waren geschonken, of van een eigen ornaat dat hij had meegebracht. In de loop van de 13de en 14de eeuw verdwijnt dit gebruik en worden er strengere regels opgesteld. Alleen in de kerstnacht vindt de *coronamentum* nog plaats. Tegelijkertijd zien we dat er steeds meer belang gehecht wordt aan de officiële keizersinsignia, die zich thans, voor zover ze bewaard zijn, in de schatkamer van Wenen bevinden. Zij vormen een ensemble waarvan de onderdelen uit verschillende perioden dateren en oorspronkelijk niet bij elkaar behoorden. Zo is de

12 Bulst-Thiele 1933, 95; Schramm 1957, 179, nr. 59;

13 Schramm 1954-1978, III, 909-919; Schramm 1957, 210. Het bekendste voorbeelden van een op een reliekbuste gemonteerde kroon is de Boheemse koningskroon van Karel IV, die geplaatst werd op de reliekbuste van de H. Wencislaus in de Dom van Praag en die op de reliekbuste van Karel de Grote in Aken, waarschijnlijk een schenking van Karel IV naar aanleiding van zijn kroning in 1349. Schramm 1957, 185 en 186, nrs. 89 en 90; Schramm/Mütherich, dl. II nr. 30; Grimme 1972, nr. 69; Catalogus Keulen 1978, 137-138. Ook de kroon op de reliekbuste van Johannes de Doper in Aachen-Burtscheid zal wel een schenking zijn van Karel IV. De stijl van de zetting van de stenen verwijst evenals de stijl van de reliekbuste zelf naar Praag. Wellicht was het de kroon van zijn echtgenote Anna von der Pfalz. Zie voor deze reliekbuste van Johannes de Doper: Catalogus Keulen 1978, 127-129 en Catalogus Amsterdam/Utrecht 2000, 85-88.

14 Schramm 1937, 31; Schramm 1954-78, 915 e.v.; Filitz 2000, 144 en Peterschn 2000, 156

keizerskroon waarschijnlijk in 962 gemaakt ter gelegenheid van de kroning van Otto I en in het begin van de 11de eeuw voorzien van beugel en een kruis. Het rijkskruis dateert eveneens uit de 11de eeuw, de Heilige Lans uit de 7de of 8ste eeuw, de rijksappel uit de 12de en 14de eeuw, het rijkszwaard uit de 11de en 13de eeuw en de scepter uit de 14de eeuw.¹⁵ In de vroege middeleeuwen worden alleen deze zaken tot de insignia gerekend. Zij waren de officiële attributen van de koninklijke en keizerlijke waardigheid. Er bestond geen onderscheid tussen koninklijke en keizerlijke insignia. De koning droeg, wanneer hij door de paus tot keizer werd gekroond en daardoor als heerser over het Heilige Roomse Rijk het hoofd werd van de hele christenheid, hetzelfde ornaat als bij zijn koningskroning.¹⁶ Later werd de groep voorwerpen, die tot de insignia behoorde, uitgebreid en werden ook de gewaden ertoe gerekend. Drie documenten informeren ons over het keizerlijke ornaat, dat de keizer tijdens de plechtigheden droeg en waarin hij bij zijn begrafenis werd gekleed. Het zijn de reeds genoemde Ordo Cecius II, een notitie met betrekking tot het testament van Otto IV (+ 1218) en een 18de eeuws afschrift van de inventaris van de op de burch Trifel bewaarde insignia uit 1246.¹⁷ Het ornaat bestond uit de volgende onderdelen: amict, albe, gordel, tunica, dalmatica, mantel, mitra, kousen of laarzen uit zachte stof, sandalen of schoenen, ring, zwaard, kroon, scepter, sporen en armgespen. Van de gewaden in Wenen zijn de keizersmantel en de dalmatica in 1133/34 gemaakt voor koning Rogier II van Sicilië, de albe, de kousen en de gordel in de tweede helft van de 12de eeuw voor diens kleinzoon Willem II, stammen de handschoenen, de schoenen en de gordel van het Rijkszwaard van het ornaat van Frederik II uit het begin van de 13de eeuw, en dateren de brede stola met de adelaars en de zogenaamde adelaardalmatica uit de eerste helft van de 14de eeuw.¹⁸ Wanneer men het keizerlijk ornaat nader bekijkt dan valt op dat een aantal onderdelen meer een priesterlijk dan een wereldlijk karakter hebben en hun evenbeeld hebben in de paramenten die door de geestelijken worden gedragen. Het keizerlijke ornaat is sinds de Karolingers aan veranderingen onderhevig geweest. Karel de Grote droeg doorgaans een Frankisch gewaad, een korte tunica over een linnen hemd en een korte mantel, die op de rechterschouder met een gesp werd gesloten. Soms droeg hij in navolging van de Byzantijnse keizers “Romano More” een lange tunica en een grote mantel, die echter wel op de rechter schouder met een gesp werd gesloten. Ook zijn opvolgers droegen ofwel op de Frankische dracht geïnspireerde kleding ofwel gewaden die op de Byzantijnse keizersdracht waren geïnspireerd en de gelijkwaardigheid van de westerse keizer met die van het oosten moesten benadrukken. Vanaf de 10de eeuw treden er veranderingen op. Keizer draagt zijn mantel net als een priesterlijke pluviale met een sluiting op de borst. Daarnaast gaan steeds vaker onderdelen en details verwijzen naar de priesterlijke waardigheid van de keizer, die pretendeerde het hoofd te zijn van de hele christenheid en zo in concurrentie trad met de paus. Net als een priester draagt hij een amict, een alba, een tunica en een dalmatica. Zijn hoofd wordt gedekt door een mitra met twee hoornen, die echter net als bij de joodse hogepriester aan de zijkanten zitten en links en rechts van de beugel van de keizerskroon zichtbaar zijn.¹⁹ Hij werd gelijk gesteld aan de oudtestamentische priesterkoning Melchisedek. Hij was *rex et sacerdos*, zoals hij ook in de ordo van de kroningsmis bij het offertorium werd aangeduid. Omdat hij echter niet de volle priesterlijke waardigheid bezat, hij had immers niet de priesterwijding ontvangen, droeg de keizer geen kazuifel en priesterstola. Hij was geen zuivere leek. Hij was gezalfd en ontving de communie onder twee gedaanten, iets wat voorbehouden was aan

15 Schramm/Mütherich, dl. I, nrs. 62, 67, 145, 146, 147, 159, 185, dl. II, nr. 16; Filitz 1954, 50 e.v..

16 Over de voortgang van een keizerlijke kroningsceremonie in Rome, geeft de 12de eeuwse Ordo Cecius II uitsluitel. Schramm 1954-78, 901. Een beschrijving van deze ceremonie bij Filitz 1954, 33-35. Voor de verhouding keizer-koning en voor een beschrijving van de voortgang in Aken: Müller 2000, 52, 54.

17 Schramm 1955, 131-133; Schramm 1954-78, 901.

18 Zie: Schramm 1954-78, 902; Schramm/Mütherich, dl I, nrs. 179, 180, 181, 182, 199, 200, dl II, nrs. 18, 19.

19 Voor de ontwikkeling van het keizersgewaad zie: Schramm/Mütherich, 44 e.v.; Schramm 1957, 209.

priesters.²⁰ Deze zaken tonen duidelijk hoezeer in de middeleeuwen *regnum* en *sacerdotium* met elkaar vervlochten waren.

De oudste herkomst van de albe van Bernulphus

Omdat de albe voorkomt in de uit 1466 daterende inventaris van de Utrechts Janskerk voorkomt²¹, mag men aannemen dat hij zich van oudsher in die kerk heeft bevonden. De kerk zal deze rijkelijk met Siciliaans goudbrokaat versierde keizersalbe niet door aankoop hebben verworven. Het ligt meer voor de hand dat het een keizerlijke schenking betreft. Heel wat keizers en koningen hebben in de middeleeuwen Utrecht bezocht. Vooral vóór het concordaat van Worms in 1122, toen de keizer in zijn rijk nog zelf de bisschoppen mocht benoemen, was de bisschop van Utrecht een belangrijke steunpilaar van de keizerlijke macht. Meerdere malen zijn de keizers er Pasen en Pinksteren komen vieren. Twee keizers, te weten Koenraad II en Hendrik V zijn er respectievelijk in 1039 en 1125 overleden en het was in de Goede Week van 1076 dat Hendrik IV in Utrecht de banvloek bereikte die Paus Gregorius VII over hem had uitgesproken. Desondanks nam hij met Pasen toch deel aan de plechtigheden, die, zoals de bronnen suggereren, waarschijnlijk niet in de Dom maar in de Pieterskerk plaatsvonden. Of Hendrik daarbij in vol ornaat is opgetreden is niet bekend. Voor onze albe, die uit het midden of de tweede helft van de 12de eeuw dateert, zijn de keizerlijk bezoeken uit die periode van belang. Frederik I, Barbarossa, die in 1152 tot koning en in 1155 tot keizer werd gekroond, heeft tussen 14 en 30 maart 1152, tussen 6 en 10 april 1156 en eind november 1165 Utrecht bezocht. Hierna ontving de stad in de 12de of het begin van de 13de eeuw geen koninklijk of keizerlijk bezoek meer.²² In 1152 viel Pasen op 30 maart en wellicht heeft toen in Utrecht een coronamentum plaats gevonden, waarbij Frederik Barbarossa opnieuw werd gekroond. In Utrecht was na de dood van bisschop Hardbert in 1150 onenigheid ontstaan over de opvolging. De geestelijkheid van de stad en de burgerij wensten de nieuwe bisschop Herman van Horn niet te aanvaarden en verdreven hem uit de stad. Herman had echter de steun van Barbarossa, die nadat hij in 1152 koning was geworden, Herman in zijn ambt herstelde. De hernieuwde kroning van Frederik tijdens het paasfeest zou dan een teken zijn geweest van de waardigheid van de koning en van diens steun aan de nieuwe bisschop. Het is niet onmogelijk dat Frederik toen de albe heeft gedragen, die later als geschenk in de Janskerk terecht is gekomen. Relevant in dit verband is het feit dat koning Hendrik VII bij zijn kroning in 1220 van de hofkanselier Konrad von Scharfeneck, bisschop van Metz en Trier te horen kreeg, dat hij overeenkomstig oud gebruik de koningsgewaden moest schenken aan de Akense Dom, waar ze als paramenten gebruikt kunnen gaan worden.²³ Of een dergelijk gebruik alleen voor een officiële coronatio of ook voor een coronamentum gold, is niet bekend. Indien dit laatste wel het geval is geweest, dan kan Barbarossa zijn albe naar aanleiding van de coronamentum met Pasen 1152 hebben geschonken. Tussen 6 en 10 april 1156 was hij, ondertussen tot keizer gekroond, wederom in Utrecht. Bisschop Herman van Horne was pas overleden en de wijding van de nieuwe bisschop, Godfried van Rhenen, die dankzij de directe steun van de keizer zijn zetel kon innemen, moet omstreeks deze tijd, in ieder geval vóór 9 april, hebben plaatsgevonden.²⁴ Er is een ordinarius bewaard van de Domkerk, een soort draaiboek voor de

20 Schramm 1937, 133 e.v.; Schramm 1960, 155 e.v.. Onder de in Wenen bewaarde insignia bevindt zich weliswaar een 14de eeuwse stola, maar deze wijkt door zijn uitzonderlijke lengte van bijna zes meter en zijn grote breedte van drie en twintig centimeter af van de normale priesterstola. Waarschijnlijk is hij gemaakt als een imitatie van de "loros", een sjerpachtig onderdeel van het ornaat van de Byzantijnse keizer en bedoeld geweest om de gelijkwaardigheid van de westerse keizer met die in het oosten te onderstrepen. Schramm/Mütherich, dl. II nr. 18; Filitz 1954, 61-62.

21 Zie boven en noot 1.

22 Labouchère 1930, 31 e.v..

23 Minkenberg 2000, 61.

24 Voor de bezoeken van Barbarossa zie : Labouchère 1930, 55 e.v. Voor de verwickelingen rondom Godfried van Rhenen zie: Niermeyer, 113.

eredienst en andere plechtigheden, dat uit omstreeks 1200 dateert. De inhoud is geordend volgens de kalender van het kerkelijk jaar. Bij de datum 6 april staat aangetekend, dat bij een keizerlijk bezoek aan de dom de hoofdkoster het bovenkleed zal hebben, ‘sciendum est quod in adventu regis vel imperatoris cum ecclesiam beati Martini intraverit, superiorem vestem ipsius custos major habebit’.²⁵ Uit deze aantekening blijkt dat het schenken van een keizerlijk gewaad aan een kerk ook in Utrecht voorkwam. Uit het feit dat de notitie te vinden is bij de datum 6 april zou men mogen concluderen dat hij verband houdt met Barbarossa’s komst naar Utrecht in de eerste dagen van april 1156. Wanneer hij bij die gelegenheid zijn bovenkleed aan de koster van de Dom heeft geschonken, dan heeft hij mogelijk toen zijn albe aan de Janskerk gegeven. Doorgaans vonden de plechtigheden rond bij een zo’n hoog bezoek als dat van een keizer in de Dom plaats en niet in een van de kapittelkerken. Echter de Dom was in 1148 door een brand zwaar beschadigd. De herstelwerkzaamheden moesten in 1152 en 1156 nog in volle gang geweest zijn, want de kerk werd pas in 1173 opnieuw gewijd.²⁶ De keizer heeft dus moeten uitwijken naar een andere kerk. De St. Salvator of Oud Munster zou als remplaçant het meest voor de hand liggen, maar mogelijk heeft de Janskerk een rol gespeeld bij dit bezoek, net zoals de Pieterskerk in 1076. Wanneer dat zo is, dan zou dat een verklaring vormen voor het feit dat deze kostbare keizersalbe niet tot de inventaris van de Dom maar tot die van de Janskerk behoorde.

LITERATUUR

- Bock 1864 - Fr. Bock, *Die Kleinodien des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation*, Wien 1864.
 Braun 1907 - J. Braun S.J., *Die liturgische Gewandung*, Freiburg i. Br., 1907.
 Brom 1900 - G. Brom, *Middeleeuwse kerksieraden*” in *Archief van de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 27, 1900
 Bulst-Thiele 1933 - M.L. Bulst-Thiele, *Kaiserin Agnes*, Leipzig-Berlijn 1933
 Catalogus Keulen 1978 - Catalogus tentoonstelling *Die Parler und der schöne Stil 1350-1400*, Keulen 1978
 Catalogus Amsterdam/Utrecht 2000 - Catalogus tentoonstelling *De Weg naar de Hemel*, Amsterdam Nieuwe Kerk / Utrecht Museum Catharijneconvent, Baarn 2000, p. 85-88.
 Catalogus Aken 2000 - Catalogus tentoonstelling *Krönungen, Könige in Aachen, Geschichte und Mythos*, Aachen Rathaus, Mainz 2000
 Catalogus Keulen 1985 - Catalogus tentoonstelling *Ornamenta Ecclesia*, Keulen 1985
 Catalogus Utrecht 1972 - Catalogus tentoonstelling “*Van Willibrord tot Wereldraad*”, Aartsbischooppelijk Museum Utrecht 1972
 Catalogus Stuttgart 1977 - Catalogus tentoonstelling *Die Zeit der Staufer*, Stuttgart 1977
 Deër 1952 - J. Deër, *Kaiserornat Friedrichs II*, Bern 1952
 Dodt van Flensburg - J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, III,
 Van Cauteren 1988 - J.M.A. van Cauteren, *De liturgische koordispositie van de Romaanse Dom te Utrecht*, in *Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk*, Zutphen 1988, p. 63-84
 Von Falke 1913 - O. von Falke, *Seidenweberei*. I, Berlin 1913
 Filitz 1954 - H. Filitz, *Die Insignien und Kleinodiën des heiligen Römischen Reiches*, Wenen/München 1954
 Filitz 2000 - H. Filitz, *Die Reichskleinodien* in catalogus tentoonstelling *Krönungen, Könige in Aachen*,

25 Séjourné 1919/1921, [10]

26 Van Cauteren 1988, 64.

Geschichte und Mythos, Aachen Rathaus, Mainz 2000, p. 141-149
 Flury-Lemberg 1988 - M. Flury-Lemberg, *Textilkonservierung im Dienste der Forschung*, Bern 1988.
 Grimme 1972 - E.G. Grimme, *De Aachener Domschatz*, Aachener Kunstblätter 42, 1972
 Van Heukelum 1877 - G. van Heukelum, *De albe, stool en manipel van St. Bernulphus*, in *Het Gildeboek*, dl. II, 1877, p. 1-12
 Labouchère 1930 - G.C. Labouchère, *De bezoeken der Duitsche koningen en keizers aan de stad Utrecht gedurende de middeleeuwen*, Jaarboekje 'Oud Utrecht', 1930, p. 31 e.v..
 Minkenberg 2000 - G. Minkenberg, *Der Aachener Domschatz und die sogenannten Krönungsgeschenke*, in catalogus tentoonstelling *Krönungen, Könige in Aachen, Geschichte und Mythos*, Aachen Rathaus, Mainz 2000, p. 59-67
 Müller 2000 - J.S. Müller, *Die Krönungen in Aachen (936-1531) Ein Überblick*, in catalogus tentoonstelling *Krönungen, Könige in Aachen, Geschichte und Mythos*, Aachen Rathaus, Mainz 2000
 Niermeyer - J.F. Niermeyer, *Neder-Lotharingen en Friesland in de nadagen van het rijksgezag, 1125-1196*, in *Algemene Geschiedenis van de Nederlanden*, 1949-58, dl. II
 Peterschn 2000 - J. Peterschn, *Die Reichsinsignien im Krönungsbrauch und Herrscherzeremoniell*, in catalogus tentoonstelling *Krönungen, Könige in Aachen, Geschichte und Mythos*, Aachen Rathaus, Mainz 2000, p. 151-160
 Keulen 1988 - *Das Schnütgen-Museum, eine Auswahl*, Keulen 1968
 Schramm 1937 - P.E. Schramm, *Geschichte des englischen Königtums im Lichte der Krönung*, Weimar 1937
Mittelalter, in *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen aus dem Jahre 1957*
 Schramm 1954-78 - P.E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*, Stuttgart, 1954-1978
 Schramm 1955 - P.E. Schramm, *Kaiser Friedrichs II. Herrschaftszeichen*, in *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, Göttingen 1955
 Schramm 1957 - P.E. Schramm, *Herrschaftszeichen: gestiftet, verschenkt, verkauft, verpfändet. Belege aus dem*
 Schramm 1960 - P.E. Schramm, *Der König von Frankreich*, Weimar 1960
 Schramm-Mütherich - P.E. Schramm, F. Mütherich, *Denkmale der deutschen Könige und Kaiser*, München 1962, 2 dl.
 Séjourné 1919/1921 - P. Séjourné, *L'Ordinaire de Saint Martin d'Utrecht*, Utrecht 1919/1921
 Staal 2000 - C. Staal, *Het bisdom Utrecht: relieken, relikwieën en reliekhouders*, in catalogus tentoonstelling *De Weg naar de Hemel*, Amsterdam Nieuwe Kerk / Utrecht Museum Catharijneconvent, Baarn 2000, p. 163-198
 Tea 1954 - E. Tea, *Il Camice di Santa Chiara*, in *Santa Chiara d'Assisi, Studi e Cronaca del Centenario 1253-1953*, Assisi 1954
 Townsend 1935 - G. Townsend, *A twelfth century chasuble*, in *Bulletin of the Museum of Fine Arts*, Boston, vol. XXXIII, February 1935, p. 5-16